

Zedelijke rekenkunde in België

De ontdekking van de gevangene

BERT VANHULLE

Het denken over criminaliteit en criminelen kende een merkwaardige aandacht in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Een tot op vandaag tot de verbeelding sprekende denker als Cesare Lombroso introduceerde nieuwe analyses van de fenomenen criminaliteit en criminelen. Lombroso poneerde dat misdadig gedrag te wijten was aan de defecte fysieke constitutie van de misdadiger. Als een gevangene van zijn atavistisch gestel zou de misdadiger vanaf zijn geboorte gedetermineerd zijn tot het plegen van diverse misdaden. Enerzijds omdat hij niet kon functioneren in de moderne maatschappij en zijn toevlucht moest nemen tot diefstal om in zijn levensonderhoud te voorzien, anderzijds omdat hij zijn primitieve driften en instincten onvoldoende controleren kon, zodat zijn gewelddadig karakter ontspoorde. Deze materialistische opvattingen kenden niet alleen grote tegenstand – zo werd Lombroso's *Uomo Delinquente* op de Index van verboden boeken geplaatst –, maar zorgden er ook voor dat Lombroso een ongekende bekendheid verwierf. Al vlug werd een nieuwe wetenschap, ingeluid door zijn werk, boven het doopvont gehouden als de criminele antropologie. Alhoewel recent onderzoek Lombroso's positie als radicale vernieuwer nuanceert,¹ mag de invloed van zowel zijn denkbeelden als zijn nieuwe 'positivistische' methode, de antropometrie, niet worden onderschat.

Onder impuls van de intellectuele aantrekkingskracht van de 'meester van Turijn' verzorgden ook Belgische wetenschappers antropometrische studiën op gevangenen. Net als Lombroso en andere proto-criminologen waagden ze zich niet alleen aan een analyse van de oorzaken van misdaad; ze wensten dat hun inzichten zouden worden gebruikt in de strafuitvoeringspraktijk. Ze verzetten zich met name tegen de gevangenis als *nec plus ultra* van het strafrecht. Hun alternatief behelste onder andere een grotere diversificatie in de strafbediening door een individualisering in de bepaling van de strafmaat gebaseerd op een correcte crimineel-antropologische (en dus wetenschappelijke) analyse van de misdadiger.² Niet de individuele misstap moest worden beoordeeld tijdens het strafproces, maar het individu, dat geneigd was naar de misdaad.

Andere denkers verzachtten de deterministische opvatting over criminelen

1 Zie hiervoor Laurent Mucchielli (ed.), *Histoire de la criminologie française* (Parijs 1994).

2 Karel Velle, 'De misdaad als kwaal. Het succes van de criminele antropologie' in Liesbet Nys, Henk De Smaele, Jo Tollebeek en Kaat Wils (ed.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 332-354.

door te wijzen op de vrije wil, die altijd aanwezig bleef. Toch groeide in bredere kringen de roep om een verandering in de gevangenisorganisatie. Zo werd er in België onder meer gepleit om krankzinnige gevangenen in specifieke instellingen onder te brengen.³ Deze eis kan worden beschouwd als een eerste schot voor de boeg van de bestaande gevangenisinfrastructuur. De vernieuwers vonden dat de Belgische cellulair georganiseerde gevangnissen onvoldoende uitgerust waren om de moderne wetenschappelijke inzichten in de penitentiaire praktijk te brengen. Hun nieuwe principes en denkbeelden verschilden, zo stelden zij, als dag en nacht van de gedemodeerde en ouderwetse ideeën en praktijken die gangbaar waren in de cellulaire gevangnissen.

Tot zover het gecanoniseerde verhaal over de opkomst en de strijd van de nieuwe proto-criminologische denkers. Dit relatief eenvoudig antagonistisch verhaal van moderne vernieuwers tegenover ouderwetse *traditionals* wordt nog steeds gebruikt door onder meer historisch geïnteresseerde criminologen, om het ontstaan en de begindagen van hun wetenschap te schetsen. Hun overtuiging dat de nieuwe denkbeelden over criminelen en gevangenen enkel het werk was van mensen als Lombroso berust echter op een grote overschatting van de werkelijke invloed van deze figuren. Er is in het laatste kwart van de negentiende eeuw inderdaad een verandering te merken in het juridisch-wetenschappelijke discours over specifieke groepen criminelen en meer algemeen over de oorzaken van criminaliteit, maar deze werd gedragen door bredere groepen dan enkel deze crimineel-antropologische voorlopers. In het historisch onderzoek is al relatief veel aandacht besteed aan de rol van specifieke juridische en crimineel-antropologische tradities in het vormen van deze nieuwe blik op criminelen.⁴ De relatief eenduidige focus op ideeëngeschiedenis die merkbaar is in dit soort onderzoek is echter een punt van kritiek. Een onderbelicht, maar cruciaal, aspect voor het meten van de omslag in het criminaliteitsdenken is de penitentiaire praktijk in het gevangeniswezen. Er is vooralsnog te weinig empirisch onderzoek gebeurd naar de receptie en inbedding van de nieuwe denkbeelden in de bestaande penitentiaire structuren. Bestond er bijvoorbeeld een dialoog tussen voorstanders van het penitentiaire cellularisme en deze nieuwe denkers die een andere weg wilden bewandelen, of was er enkel wederzijds wantrouwen? Om deze verhouding correct in te schatten mag de interne evolutie van het gevangeniswezen in de negentiende eeuw niet uit het oog worden verloren. Of algemener geformuleerd: wat was de verhouding tussen idee en praktijk in de context van het gevangeniswezen? Sijpelde de nieuwlichterij vanuit een academisch-juridisch ivoren toren door in het vacuüm van het gevangenisbastion of was er misschien een

3 Velle, 'Misdad als kwaal' en Johan Goethals, *Abnormaal en delinquent. De geschiedenis en het actueel functioneren van de wet tot bescherming van de maatschappij* (Antwerpen/Arnhem 1991).

4 Zie bijvoorbeeld Velle, 'Misdad als kwaal'; Pierre Van der Vorst en Philippe Mary (ed.), *Cent ans de criminologie à l'ULB. Adolphe Prins, l'Union internationale du droit pénale, le cercle universitaire pour les études criminologiques* (Brussel 1990); Stef Christiaens, *Tussen klassieke en moderne criminologie. Leven en beleid van Jules Lejeune* (Leuven 2004) en Françoise Tulkens en Michel Foucault (ed.) *Généalogie de la défense sociale en Belgique, 1880-1914* (Brussel 1988).

beïnvloeding langs beide kanten? Is het antagonistische verhaal een juiste voorstelling van de feiten of kan het perspectief van het gevangeniswezen de omslag in de criminaliteitsopvattingen verhelderen en contextualiseren?

De geschiedenis van een Belgische penitentiaire praktijk, de ‘zedelijke rekenkunde’, kan worden aangewend om de spanning tussen idee en praktijk te evoceren. Zedelijke rekenkunde was de eerste poging tot het systematisch beschrijven van de gevangenisbevolking. Dit observatie-instrument vertoonde een verschillende inhoud, naargelang de wisselende functie die het toegewezen kreeg in het gevangeniswezen. De inhoudelijke evolutie van zedelijke rekenkunde toont mijns inziens aan dat het denken over criminelen en gevangenen binnen de eigen specifieke gevangenisinstellingen veranderde. Opeenvolgende criminaliteitsopvattingen kunnen daarom worden geïllustreerd aan de hand van de geschiedenis van zedelijke rekenkunde.

De geboorte van België: het ontstaan van zedelijke rekenkunde

Op 13 juli 1831, een week voordat de toekomstige vorst Leopold I zijn eed op de Belgische grondwet zou afleggen, werd een besluit van regent Erasme Surllet de Chokier over het verlenen van volledige of gedeeltelijke gratie aan gevangenen – een eeuwenlang vorstelijk voorrecht – bekrachtigd.⁵ Hier was op zich niets ongewoons aan; bij een troonsbestijging hoorde (en hoort nog steeds) doorgaans een begenadiging van gevangenen. Het besluit behelsde echter meer dan de formele spelregels van de vorstelijke gratie. Onder formele regels kunnen we bijvoorbeeld de minimale duur van een gevangenisstraf verstaan die de gedetineerde moest uitzitten voordat hij in aanmerking kon komen voor gratie. Deze periode werd meestal uitgedrukt in verhouding tot de volledige strafmaat. In dit geval bedroeg de barrière een derde van de straftijd of zeven jaar voor wie tot eeuwige dwangarbeid was veroordeeld. Veel belangwekkender dan deze formaliteiten was de invoering van een permanent observatiesysteem van de gevangenen: de zedelijke rekenkunde of *comptabilité morale*. Vanaf dan zouden de gratievoorstellen op basis van gegevens uit de registers van zedelijke rekenkunde worden opgemaakt.

Volgens Edouard Ducpétiaux, kersvers inspecteur-generaal van het Belgische gevangeniswezen en de auteur van de memorie van toelichting bij het gratiebesluit, zou dit nieuwe systeem paal en perk stellen aan de misbruiken van het ‘oude’ gratiesysteem dat in werking was geweest tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.⁶ Toch werd aan de vernieuwing van 1831 geen bestuurlijke reorganisatie gekoppeld. De veelal adellijke of hoogburgerlijke leden van de administratieve bestuurscommissies bleven een centrale rol spelen in het gena-

5 Arrêté relatif à l'exercice du droit de grâce van 13-7-1831, Instruction pour la tenue des registres de comptabilité morale A et B van dezelfde datum en de Circulaire sur le droit de grâce van 26-7-1831. *Recueil des arrêtés, réglemens et instructions concernant les prisons de Belgique* (Brussel 1840).

6 ‘Instruction pour la tenue des registres de comptabilité morale A et B’ in *Ibidem*.

deproces. Deze commissies, die waren opgericht in 1817/1818, fungeerden in de eerste plaats als contactplatform voor de centrale overheid, bijvoorbeeld bij de implementatie van nieuwe gevangenisregels of voor het doorgeven van bestuurlijke informatie als budgetten, bevolking, kosten en opbrengsten. Verder waren ze het controle-orgaan dat moest waken over het dagelijkse bestuur van de gevangenis. Dat dagelijkse bestuur zelf was verdeeld over twee functies. De *régisseur* of *directeur des travaux* zorgde voor de arbeidsorganisatie en alle aspecten van de productie door de gevangenisbevolking; de *commandant* was verantwoordelijk voor de discipline en algemene bewaking binnen het etablissement.

Tijdens de jaren 1820 hadden de leden van de administratieve commissie ook de taak gekregen te beslissen over de gratieverzoeken die de gevangenen aan hen hadden gericht. Eenmaal per jaar moesten de door de commissieleden goedgekeurde gratielijsten naar Den Haag worden gezonden, alwaar de vorst deze ondertekende. Het is onduidelijk waarop de commissieleden hun beslissingen baseerden, maar waarschijnlijk was de economische geest die het gevangeniswezen onder het Nederlandse bewind zo typeerde,⁷ ook hier van belang. De enige administratieve gegevens die betrekking hadden op het 'gedrag' van de gevangenen waren hun loonlijsten (ze kregen een stukloon) en lijsten van boetes die gevangenen moesten betalen wanneer hun werk door de keurders als ondermaats was afgewezen. Het lijkt erop dat gegevens uit deze bronnen dienden om gratieverzoeken te beoordelen.

Volgens de nieuwe Belgische gevangenisadministratie was de bestaande handelswijze echter ontoereikend. Charles-François Soudain de Niederwerth, de administrateur-generaal van het Belgische gevangeniswezen, vergeleek in een circulaire uit 1831 die was gericht aan de gouverneurs van de provincies (die van rechtswege voorzitter waren van de administratieve commissies), de gratiepraktijk tijdens de Hollandse periode met een kansspel: wie vaak genoeg een aanvraag indiende, zou uiteindelijk wel worden begunstigd, zonder hiervoor enige reële verdienste te moeten hebben.⁸ Het initiatiefrecht voor gratie werd nu verschoven van de individuele gevangene zelf naar de administratieve bestuurscommissie van de gevangenis.

Het aantal gegevens waarop de leden van de commissie hun beslissingen baseerden, werd ook drastisch uitgebreid. De meest prominente werknemers in de gevangnissen (de commandant, de arbeidsdirecteur, de aalmoezenier, de onderwijzer en de geneesheer; voor vrouwelijke gedetineerden de hoofdbehaarster en de onderwijzeres) dienden een dagelijks gedragsregister bij te houden van elke gedetineerde. Ze moesten noteren wat er in het voor- en nadeel van de gevangene die dag was voorgevallen. Deze notities zijn te vergelijken met een

7 Zie voor de economische principes waarop het gevangeniswezen onder Willem I geschoeid was: Anne Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen, hoofdzakelijk in Nederland* ('s Gravenhage 1958) 208. Martinus Albertus Petersen, *Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, gezien van zijn behuizing* (Leiden 1978) 79. Zie ook Jan Willem Eggink, *De geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen* (Assen 1958). Ook moderne historici blijven deze visie aanhouden, zie Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdad en straf in Nederland* (Utrecht 1990).

8 'Circulaire sur le droit de grâce' in *Recueil*.

kasregister waarin de in- en uitgaven worden neergeschreven; vandaar de naam *comptabilité morale* (letterlijk: morele boekhouding). De dagverslagen werden in tweemaandelijksse bijeenkomsten van hiervoor aangestelde leden van de administratieve commissie met elkaar vergeleken. Deze gegevens werden verkort genoteerd in een definitief register. Zowel Ducpétiaux als Soudain de Niederwerth onderkenden het arbeidsintensieve karakter van deze methode, maar zij relativeerden ook meteen. Er konden bijvoorbeeld specifieke methodes worden ontwikkeld om te bepalen wat 'goed' of 'slecht' gedrag in de specifieke instelling was. Klaarblijkelijk lagen deze categorieën niet objectief vast. Ducpétiaux ging hierop door. Hij stelde dat er drie klassen van gevangenen voorkwamen: een eerste groep vertoonde slecht gedrag, een tweede groep goed en een derde groep bestond uit onverschilligen die niets goed maar ook niets slecht deden. De aandacht van het personeel diende enkel uit te gaan naar de eerste twee groepen. Om een indicatie te krijgen van wie tot deze drie 'soorten' behoorde, diende een ander register als complement. In dat register werd naast fysieke gegevens over de gevangenen, ook informatie verzameld over hun sociale positie, hun karakter, de misdaad waarvoor ze veroordeeld waren, hun beroep en hun opleiding. De commandant moest deze inlichtingen verzamelen bij de procureurs of bij de burgemeesters van de vroegere woonplaats(en) van de gedetineerden.⁹ Toch was niet enkel deze uitbreiding van de kennisvergaring een wezenlijk element van de nieuwe gratiemethode. Uit het besluit spreekt tevens de heroriëntering van het gevangeniswezen zelf.

Waar in de Nederlandse periode vooral het zelfbedruipend karakter van de gevangenisinstellingen van primordiaal belang was, spreekt uit dit eerste Belgische besluit over het gevangeniswezen een andere oriëntering. Gevangenen moesten gedurende hun strafperiode worden veranderd, verbeterd. Een dergelijke verbetering stond gelijk met een verkorting van de strafperiode. Verder merkte Ducpétiaux in zijn memorie van toelichting fijntjes op dat de zedelijke dagverslagen aan de commissieleden een instrument zouden verschaffen om te bepalen welke personeelsleden geschikt waren om te functioneren binnen dit nieuwe op verbetering gericht penitentiair denkkader.¹⁰ Niet alleen de gevangenen, maar ook het penitentiare personeel werd dus geobserveerd door het gebruik van de zedelijke rekenkunde.

Het gebruik van het systeem van zedelijke rekenkunde werd overigens bekendgemaakt aan alle gevangenen, zodat ze goed beseften dat hun eigen gedrag invloed had op hun strafperiode. De individuele gevangenisbestuurders poogden daarbij nader te definiëren wat er onder goed en slecht gedrag werd verstaan. In de Gentse gevangenis bijvoorbeeld werd in de dienstorders van de commandant herhaaldelijk vermeld welk wangedrag zou worden bestraft met een negatieve nota in het *carnet de comptabilité morale* (waarmee waarschijnlijk het individueel dagverslag werd bedoeld). Zo werden onderlinge handel in

⁹ 'Instruction' in *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

geld of levensmiddelen altijd bestraft met ‘cachot’, d.i. eenzame opsluiting in een donkere strafcel, en een nota, terwijl het spelen van kaart- of kansspelen voor geld ook *cachot* opleverde, echter zonder bijhorende nota.¹¹ Zedelijke rekenkunde speelde met andere woorden een rol in het disciplineren van de gevangenisbevolking en in het bijhorend creëren van gewenst gedrag.

De invoering van de zedelijke rekenkunde was geen toevallige overname van een bestaand buitenlands systeem, maar een bewuste keuze gemaakt door Ducpétiaux. De zedelijke rekenkunde zoals toegepast in het jonge België, putte immers uit twee verschillende intellectuele tradities. Een eerste bron was de Franse filantropie. De term *comptabilité morale* werd gemunt door de Franse aristocraat en filantroop François Alexandre Frédéric, duc de Liancourt-de la Rochefoucauld. Deze edelman maakte tijdens zijn vlucht voor de Franse Revolutie als eerste Europeaan kennis met het op cellulaire opsluiting gebaseerde gevangenisstelsel van Philadelphia. Hij publiceerde hierover in 1799, ruim dertig jaar voor Alexis de Tocqueville en Gustave de Beaumont, een populair werkstuk dat tot twintig jaar na zijn eerste publicatiedatum werd herdrukt.¹² In 1814 poogde De Liancourt-de la Rochefoucauld na zijn terugkeer naar Frankrijk een Parijse jongerengevangenis op te richten. Eén van de plannen van De Liancourt betrof het bijhouden van een speciaal register waarin zowel de prijzenswaardige als af te keuren gedragingen van de gevangenen zouden worden genoteerd. Hij noemde dit het register van *comptabilité morale*. Het opzet was heel rudimentair: het register bestond uit twee kolommen waarbij de goede en slechte gedragingen in de hun toegewezen plaats zouden worden genoteerd.¹³ Waarschijnlijk haalde De Liancourt inspiratie voor deze vondst uit zijn ervaringen in de Verenigde Staten. Zijn plan voor de jeugdgevangenis werd in elk geval nooit gerealiseerd.

De Liancourts publieke rol in het gevangeniswezen was echter nog niet uitgespeeld. Tijdens de restauratie onder minister Elie Decazes was De Liancourt één van de boegbeelden van de *Société Royale des Prisons*. Dit genootschap, dat in 1819 onder bescherming van de koning was opgericht, moest beleidsvoorstellen formuleren ter verbetering van het Franse gevangeniswezen.¹⁴ In het algemeen gevangenisreglement van 1819 dat deze *Société* had voorbereid, werd bepaald dat in alle gevangnissen van het rijk een *comptabilité morale* moest worden bijgehouden.¹⁵ Na de gedwongen abdicatie van Decazes in 1820 ging de

11 Archief Strafinrichting Gent (SI Gent), bewaard in Rijksarchief te Beveren (RAB), n. 189. Dienstorders van de commandant d.d. 14-12-1832 en 29-01-1833.

12 François-Alexandre-Frédéric de La Rochefoucauld de Liancourt, *Des prisons de Philadelphie par un Européen* (Amsterdam 1799).

13 Camille Granier, ‘Un réformatoire en 1814. Duc de La Rochefoucauld de Liancourt et son projet de réforme de prisons’, *Revue pénitentiaire de droit pénal* 22 (1898) 219-238.

14 Een analyse van de activiteiten van de Société royale des prisons is te vinden in: Cathérine Duprat, ‘Punir et guérir. En 1819, la prison des philanthropes’, Michelle Perrot (ed.), *L'impossible prison* (Parijs 1980) 64-122.

15 ‘comptabilité morale – Les gardiens et concierges tiendront un régistre spécial; ils y inscriront, à la suite du nom de chaque détenu, une note indicative du degré auquel sa conduite aura été plus ou moins régulière, ainsi que de toutes peines et corrections qu’il aura subies pendant chaque année’. In Louis-Mathurin Moreau-Christophe, *Codes des prisons* (Parijs 1845) 81.

invloed van de *Société* zienderogen achteruit. Ook het algemeen gevangenisreglement van 1819, inclusief de *comptabilité morale*, werd genegeerd en uiteindelijk vergeten in Frankrijk.

De basale inspiratie voor de Belgische zedelijke rekenkunde lijkt gehaald te zijn vanuit het Franse voorbeeld. Niet alleen de kasboekachtige opmaak van de dagverslagen, maar ook de centrale rol die werd toebedeeld aan moreel en maatschappelijk hoogstaande personen zijn aspecten uit het Franse filantropische gedachtegoed. In de filantropische beschouwing was de gevangene een arme zondaar die terug op het rechte pad diende te worden gebracht via het opwekken van morele gevoelens en de liefde voor arbeid. De verbeterbaarheid van de zondige, gevallen medemens stond evenwel buiten kijf. De bezoeken van en contacten met hoog aangeschreven burgers (de filantropen) zouden gecombineerd met een betere organisatie van de gevangenen en de meer humane behandeling vanwege het personeel, de immanente goedheid van de gevangenen aanspreken. De filantropen waren ervan overtuigd dat via hun acties de gedetineerden hun dwaling zouden inzien en bijgevolg het goede omarmen.

Deze veeleer als utopisch te omschrijven filantropische accenten waren in gematigde vorm aanwezig in de Belgische situatie. Dat bleek in de eerste plaats uit de centrale rol van de leden van de administratieve commissie. Enkel zij werden immers geacht de informatie van de verschillende actoren op het werkveld correct te kunnen analyseren en te synthetiseren. Zij werden dus ook door de Belgische beleidsmensen naar voor geschoven als niet te negeren persoonlijkheden op het penitentiaire actieterrein. Toch zijn er ook duidelijke verschillen met de Franse filantropische *comptabilité morale*: in de Franse context was dit systeem eerder bedoeld om de vooruitgang van elke gevangene te meten. Meer of minder 'blootstelling' aan filantropische invloed werd duidelijk uit de dossiers van zedelijke rekenkunde. De Belgische gratie-finaliteit duidt aan dat de gevraagde verbetering bereikbaar werd geacht zonder een inkadering in een breder filantropisch project. Met andere woorden: waar De Liancourt de gevangenis zag als een plaats waar de reddende invloed van de filantropen ongekende hoogten bereikt, is de Belgische toepassing van zedelijke rekenkunde minder afhankelijk van filantropen. De observatie van gevangenen door het penitentiaire personeel moest dienen tot het begenadigen van gevangenen die deze gunst door hun gedrag verdienden; en niet zoals in de ideale (maar niet-gerealiseerde) Franse filantropische opvattingen als instrument om te meten in welke mate de gevangenen reeds tot het goede waren geneigd.

De specifieke toepassing van de zedelijke rekenkunde als een gratie-instrument was waarschijnlijk ontleend uit de gevangenis van Genève, waar een vergelijkbaar systeem functioneerde. Een college van regenten besliste daar aan de hand van *registres de conduite et de punition* over het inwilligen van gratieverzoeken van de gevangenen. Het initiatief ging in Genève wel uit van de gevangenen zelf (net zoals tijdens de verfoeide Nederlandse periode).¹⁶ Er lagen hier

¹⁶ Robert Roth, *Pratiques pénitentiaires et théorie sociale. L'exemple de la prison de Genève (1825-1862)* (Genève 1981) 269.

echter andere opvattingen aan de basis van het denken over gevangenen. De gevangene werd beschouwd als een individu met een eigen rol in de samenleving. Het gedrag in de gevangenis kon ervoor zorgen dat hij vroeger vrijkwam indien hij zijn rol in de samenleving naar behoren zou kunnen uitvoeren. Deze sociale visie op gevangenen was afwezig in de Franse filantropie: daar werd de gevangene beschouwd als een passieve ontvanger van moraliteitslessen door de filantropische 'leermeester' en het gevangenispersoneel. De inlichtingsfiches die in de Belgische gevangenis vanaf 1830 moesten worden aangelegd met noodzakelijke informatie over de gevangene vóór zijn gevangenschap, waren belangrijk om zowel het gedrag van de gevangene tijdens detentie juist te interpreteren als om zijn of haar kansen in de samenleving correct in te schatten. Het inwinnen van deze inlichtingen lijkt dan ook veeleer aan te sluiten bij de Zwitserse opvattingen over de sociale rol van gevangenen.

De kennis over dit Zwitserse systeem was verspreid doorheen Europa in een succesrijke publicatie van Charles Lucas uit 1828.¹⁷ Dit overzicht van diverse penitentiaire systemen uit Europa en de Verenigde Staten was het vervolg op zijn met de Prix Monthyon bekroonde *Du système pénal*.¹⁸ Het leverde Lucas niet alleen faam op in de wereld van penitentiaire hervormers, maar zorgde er ook voor dat hij werd benoemd tot inspecteur van het Franse gevangeniswezen.¹⁹ Ducpétiaux was erg vertrouwd met het werk van Charles Lucas, daar hij over *Du système pénal* een commentaar in brochurevorm had uitgegeven.²⁰ Ook de Franse filantropische scène was Ducpétiaux niet onbekend, sinds zijn verblijf te Parijs (1820-1822).²¹ Begrijpelijkerwijs vermeldden de jonge Belgen Ducpétiaux en Soudain op geen enkele wijze mogelijke invloed vanuit Nederland. Het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, dat zijn ontstaan kende in 1823, was zeker beïnvloed door dezelfde intellectuele tradities en deelde dezelfde basale opvattingen over criminelen en criminaliteit als de Belgische hervormers.²² Zij voerden zowel de principiële verbeterbaarheid als de nood aan religieuze redding en opvoeding van deze verdwaalde criminele zielen hoog in het vaandel. Pas in de loop van de jaren 1840

17 Charles Lucas, *Du système pénitentiaire en Europe et aux Etats-Unis* (Parijs 1828).

18 Idem, *Du système pénal et du système répressif en général, de la peine de mort en particulier* (Parijs 1827).

19 Andre Normandeau, 'Pioneers in criminology: Charles Lucas. Opponent of capital punishment', *The journal of criminal law, and police science* 61 (1970) 218-228, 218.

20 Commentaar van Ducpétiaux: Edouard Ducpétiaux, *De la justice de prévoyance, et particulièrement de l'influence de la misère et de l'aisance sur le nombre des crimes* (Brussel 1827).

21 Edmond Rubbens, *Edouard Ducpétiaux, 1804-1868* (Brussel 1922) 5-14.

22 De geschiedenis van dit Genootschap werd eerst beschreven in Jacob Maarten Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering tot reclasseering. Geschiedenis van het Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, 1823-1923* ('s-Gravenhage 1923). Recent historisch onderzoek concentreerde zich enerzijds op de verwezenlijkingen van het genootschap in het veld van jeugdgevangenis, zie Chris Leonards, *De ontdekking van het onschuldige criminele kind. Bestrafing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenis en opvoedingsgesticht, 1833-1886* (Hilversum 1995), en anderzijds op de ontwikkeling van vrouwelijke filantropische activiteiten binnen deze organisatie, zie Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999).

zou er een toenadering komen tussen de penitentiaire frontmannen Edouard Ducpétiaux en Willem Hendrik Suringar.

De zedelijke rekenkunde verscheen in het België van 1831 als nucleus van een embryonaal penitentiair programma. Het systeem bestond uit een mengvorm van ideeën over gevangenen in een penitentiaire praktijk waar identificatie, controle, classificatie, verbeterbaarheid en oordeel allen een rol speelden. Opmerkelijk is de combinatie van elementen uit verschillende intellectuele tradities: in België wordt de rationalisatie en objectivering uit de Zwitserse gevangnissen verzoend met een zeker religieus-filantropisch geïnspireerd Franse paternalisme. Zo gaan kennisuitbreiding over de achtergrond van de individuele gevangene gepaard met een centrale beslissingsrol voor typische filantropen uit de administratieve commissie.

Cellularisme en zedelijke rekenkunde: de handleiding van de gevangene

De embryonale ideeën die naar voren kwam in het regentenbesluit over zedelijke rekenkunde, kwamen tot wasdom in 1838, het jaar van de eerste penitentiaire publicatie van Ducpétiaux.²³ Ducpétiaux wees de paternalistische filantropie als centraal punt in de verbetering van de gevangenen vanaf nu af. Een oorzaak voor het verlaten van de filantropie was het mislukken van de eerste poging tot patronage van Belgische gevangenen (1835). De per arrondissement georganiseerde patronagecomités werden bevolkt door typische filantropische figuren (priesters, artsen en andere lokale notabelen). Hun taak bestond erin de verdiende gelden van de vrijgelaten gevangene te beheren en bij terugkomst in de gemeente van oorsprong aan hen over te dragen. Ook het bezorgen van een betrekking aan deze ex-gedetineerden behoorde tot hun takenpakket. Het systeem bleek echter helemaal niet te functioneren, vooral bij gebrek aan animo bij de plaatselijke notabelen. Ducpétiaux trok hieruit zijn lessen

In de gevangenis taande de invloed van de administratieve commissie dan ook, ten voordele van professionele werknemers als de gevangenenbewaarders en de gevangenisdirecteurs. Er werden manieren gezocht om ook de gevangenisinfrastructuur herin te richten zodat de personeelsleden zich ten volle konden toeleveren op het verbeteren van de gedetineerden. Er moest minder energie worden besteed aan het louter bewaken van de gevangenen of het voorkomen van ongeregelheden en meer tijd in het moreel verbeteren van de gedetineerden. Ducpétiaux had in de Europese discussie over gevangenisystemen duidelijk de kaart getrokken van het cellularisme. Het grote voordeel van het cellularisme was volgens de voorstanders dat contact en onderlinge corruptie tussen de gevangenen onmogelijk werd gemaakt. Hierdoor konden de verbeteringsstrategieën van het gevangenispersoneel hun volle effect verkrijgen. Verbete-

²³ Edouard Ducpétiaux, *Des progrès et de l'état actuel de la réforme pénitentiaire et des institutions préventives aux Etats-Unis, en France, en Suisse, en Angleterre et en Belgique* (Brussel 1838).

ring zou worden bekomen via onderwijs, via religieus-morele gesprekken met de aalmoezenier of de gevangenisdirecteur en via aansporingen door de cipiërs. Een ambitieus bouwprogramma realiseerde tijdens de eerste decennia van de Belgische onafhankelijkheid de ‘droom van Ducpétiaux’: verschillende cellulaire gevangeniscomplexen zagen het licht tijdens zijn carrière als gevangenis-inspecteur, met als kroon op het werk de gevangenis van Leuven Centraal.²⁴

In een eerste fase stelde Ducpétiaux zich echter tevreden met een inventarisatie van de bestaande gevangenissen. Waar mogelijk werden cellulaire vleugels ingericht. Verschillende nieuwe gevangenissen voor specifieke doelgroepen (jongeren en vrouwen) werden ingericht in bestaande gebouwen, zoals een oud kloostergebouw in Saint Hubert dat vanaf 1840 dienstdeed als jeugdgevangenis. Deze maatregelen zorgden ervoor dat elke specifieke crimineel of correctioneel veroordeelde in een eigen, specifiek op die klasse gevangenen gerichte instelling kon worden opgevangen. Zo zou ‘besmetting’ tussen verschillende klassen gevangenen zeker niet voorvallen, daar waar nog geen cellen voorhanden waren. Het gevangenisleven zelf kreeg bovendien een religieus-morele inslag. Dit betekende concreet dat het gevangenispersoneel zich moest gedragen als *agents de moralisation* die de gedetineerden als voorbeeld konden zijn. Arbeid werd minder belangrijk in het gevangenisleven. Onderwijs en religie wonnen daarentegen duidelijk veld.

Het gebruik van zedelijke rekenkunde werd dan ook in de jaren 1840 merklijk uitgebreid. De registers van zedelijke rekenkunde bleven niet meer het exclusieve terrein van de leden van de administratieve commissie. Een professionele kennis werd opgebouwd binnen het gevangeniswezen over elke individuele gevangene, los van de gratiecontext. De zedelijke rekenkunde werd ook belangrijk voor andere actoren op het penitentiaire werkveld. Een van deze nieuwe actoren die beroepshalve dagelijks in de weer waren met de zedelijke rekenkunde waren de Broeders van Onze-Lieve-Vrouw van Barmhartigheid, beter bekend onder de naam Broeders van Scheppers. Het inzetten van religieuzen in dienst van het gevangeniswezen was een relatief goedkope manier om een beter geschoold gevangenispersoneel te werk te stellen. Initieel werden de Broeders verzocht om diverse taken in de ziekenverzorging van de gevangenis op te nemen, maar in de loop van de jaren 1840 en 1850 kregen zij bijkomende bevoegdheden toegevoegd. Ze werden ingezet als bewaker van het cellulaire kwartier, onderwijzer en houder van de registers van zedelijke rekenkunde.²⁵ Na een forse liberale agitatie werd de Broederorde in de jaren 1870 vriendelijk aan de deur gezet. Hun aanwezigheid in de gevangenissen als morele actoren en niet louter als uitvoerende beampten was voorwerp van een hevige controverse.²⁶

²⁴ Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, ‘Ducpétiaux ou le rêve cellulaire’, *Déviance et société* 12 (1988) 1-29.
²⁵ Briefwisseling Scheppers in Privé-archief Broeders van Scheppers, bewaard te Mechelen. Brief d.d. 6-7-1844 aan Minister van Justitie. Zie ook brief d.d. 6-1-1848 aan baron de Hody of brief d.d. 10-5-1855 aan Minister van Justitie.

²⁶ Voor een overzicht van de activiteiten (en een biografische levensschets) van de stichter Msgr. Victor Scheppers zie de stellingen opgemaakt in het proces van zijn zaligverklaring: *Mechlinien. beatifica-*

In een brief uit 1852 aan twee leden van de administratieve commissie van de gevangenis van Gent, kloeg Victor Scheppers, stichter en overste van de Broederorde, over het verminderen van het aantal broeders in de ziekenafdeling. Hij bestreed de voorgestelde nieuwe organisatie, het aanstellen van gedetineerden als hulp voor de broeders, met een verwijzing naar de zedelijke rekenkunde:

que cherche bien souvent, presque toujours même un prisonnier créé aide-infirmier? Il tâche de parvenir à ce poste dans le but de cameloter, à triporter etc. Il veut se soustraire à une surveillance continuelle, la faim, qui est toujours mauvaise conseillère l'excite à voler des comestibles [...] ce que j'allègue est prouvé par les punitions et constaté par les registres de comptabilité morale.²⁷

Scheppers vermeldt hier het nieuwe gebruik van zedelijke rekenkunde. De eerder statische synthese door de filantropen van de administratieve commissie was ingeruild voor een dynamische analyse van de gedragingen van de gevangenen door het personeel. Gevoed door de 'constante observatie' kon het gevangenispersoneel de graad van berouw of inkeer van de gedetineerden achterhalen. Deze basisgevoelens moesten aanwezig zijn om over te kunnen gaan naar de volgende fase, namelijk de inwendige verbetering. De opgetekende gegevens van de zedelijke rekenkunde gaven de *agents de moralisation* inzicht in welke mate penitentiair berouw of verbetering reeds was geïnternaliseerd. Zoals blijkt uit het citaat, scheen hun hoop vaak ijdel te zijn: het promoveren van gevangenen tot hulp-verplegers bleek vaak een te grote vrijheid in te houden. Ze profiteerden van de situatie om zich te ontdoen van de observatie en om voor zichzelf levensmiddelen te stelen. Hun klaarblijkelijke verbetering, die had geleid tot de betrekking, was uiteindelijk toch maar oppervlakkig.

De registers evolueerden dus tot een handleiding voor een geïndividualiseerd strafregime, geënt op de specifieke situatie waarin elke gedetineerde zich bevond. In de circulaires of wetteksten uit de Ducpétiaux-periode is weinig tot niets terug te vinden over dit veranderend gebruik van zedelijke rekenkunde als instrument voor de penitentiaire praxis. De aanwezigheid van archiefbescheiden van registers van zedelijke rekenkunde in de Belgische gevangenisarchieven, waarvan de vroegste dateren uit de jaren 1850, kan op zich een betekenis hebben als indicatie van het stijgende belang van zedelijke rekenkunde. Ook Ducpétiaux zelf vermeldde in een publicatie uit 1858 de zedelijke rekenkunde als gevestigd

tionis et canonizationis Servi Dei Victoris Scheppers, sacerdotis, fundatoris Institutum Fratrum B.M.V. a Misericordia, 1802-1877: positio super virtutibus ex officio concinnata (Rome 1982). Voor de activiteiten van de Broederorde in de gevangnissen zie Godefridus van Doren, *Religieuzen in dienst van het Belgisch gevangeniswezen van de 19de eeuw: een aspect uit het leven en het werk van mgr. Scheppers, 1802-1877, en de Broeders van O.-L.-Vrouw van Barmhartigheid* (ongepubliceerde licentiaatsverhandeling godsdienstwetenschappen) (Leuven 1979).

²⁷ Wat zoekt vaak, haast altijd, een gevangene die wordt aangesteld tot hulp-verpleger? Hij tracht deze post te bekomen met het doel te profiteren, te sjoemelen. Hij wil zich onttrekken aan de gedurende observatie; de honger, die slechte raadgever, drijft hem tot het stelen van levensmiddelen [...] wat ik beweert, is bewezen door de straffen en vastgesteld in de registers van zedelijke rekenkunde. Uit Archief Broeders van Scheppers. Brief d.d. 12-4-1852 van Victor Scheppers aan de heren Van Crombrugghen en Gontheim, leden administratieve commissie gevangenis Gent.

gebruik: 'Ce carnet de comptabilité morale est en quelque sorte le vademecum de l'administration de la prison, qui la met à même d'apprécier chaque cas, chaque circonstance de s'éclairer, par suite sur le traitement à appliquer à chaque prisonnier individuellement et de juger finalement des résultats du système'.²⁸

Vooral de individualisering van de penitentiaire aanpak is belangwekkend, zeker in relatie tot het denken over criminelen in de bredere toenmalige juridische wereld. Waar tijdens het strafproces rechters oordeelden over het feit en niet over de dader, wordt de dader in de penitentiaire context losgekoppeld van zijn criminele daad. Dit in duidelijke oppositie met de toen heersende strafrechtelijke opvattingen. Het strafrecht wordt in de eerste zeventig jaar van de negentiende eeuw door rechtshistorici omschreven als het klassiek of objectivistisch strafrecht. Het klassieke strafrecht, geïnspireerd door Verlichtingsdenkers als Cesare Beccaria, wordt omschreven als een recht 'waarin het gewicht van de schuld per misdrijf werd gewogen'.²⁹ Misdrijven werden gekoppeld aan vaste strafmaten. Dit strafrecht werd door sommigen vergeleken met een menukaart: welomschreven misdrijven leidden tot welomschreven straffen.³⁰ De misdadige handeling als objectief vastgesteld feit stond centraal in de bepaling van de strafmaat; de misdadiger zelf vormde geen factor in de overweging van de rechter. Enkel de criminele intentie van de handeling moest worden vastgesteld.

De misdadiger werd in dit strafrecht beschouwd als een *homo economicus*. Hij had een rationele daad gesteld tijdens het bedrijven van zijn misdaad, een weloverwogen keuze met een berekening van de mogelijke gevolgen. Voor deze verkeerde keuze werd de misdadiger (moreel) verantwoordelijk gehouden en bijgevolg door de maatschappij gerechtelijk gestraft. Deze straf zou de misdoener laten inzien dat de gemaakte keuze allesbehalve voordelig was.³¹ De strafervaring zou na vrijlating meegenomen worden in de toekomstige calculatie van mogelijkheden. Een zeer optimistisch mensbeeld onderbouwde dus dit klassieke strafrecht: redelijke mensen maakten verantwoorde keuzes die in geval van wangedrag objectief konden worden bestraft. Dit denken was zeer duidelijk aanwezig in de beginfase van het Belgische gevangeniswezen. Het regentenbesluit dat de invoering van zedelijke rekenkunde verordende, was doordrongen van een dergelijke visie op misdaad, straf en misdadiger. In dat opzicht was het logisch dat een systeem van berekening ook de straf verzachtte indien dit wenselijk en mogelijk bleek.

De cellulaire aanpak van gevangenen was duidelijk in overeenstemming met

28 Dit zedelijke rekenkunde-register is in zekere mate het vademecum van de gevangenisadministratie, dat ze tegelijk aanwendt om elk geval in te schatten, elke omstandigheid uit te klaren en bijgevolg de toe te passen behandeling voor elke individuele gevangene [te bepalen] en uiteindelijk om de resultaten van het systeem te beoordelen. Uit Edouard Ducpétiaux, *Des conditions de l'application du système de l'emprisonnement séparé ou cellulaire* (Brussel 1858) 56-57.

29 Citaat uit Velle, 'Misdad als kwaal', 333-334.

30 Donald Weber, *Homo criminalis: Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht 1830-1940* (Brussel 1996) 38.

31 Jos Monballyu, *Zes eeuwen strafrecht. De geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)* (Leuven 2006) 53.

de visie van het klassiek strafrecht. Het geloof in de verbeterbaarheid van de gevangene stond centraal in de penitentiaire strategieën. Niet afschrikking maar verbetering op basis van introspectie, onderwijs en moralisering werd het basisrecept voor de penitentiaire praktijk. Anderzijds werden er tijdens de cellulaire fase ook kanttekeningen bij dit te optimistische beeld van de rationele calculerende en eeuwig verbeterbare gevangene geplaatst. Niet alle gevangenen reageerden op de verbeteringsstrategieën door zich dociel en meewerkend op te stellen. Niet iedereen kon dan ook een positieve balans op zijn *comptabilité morale* voorleggen. Het medische taalgebruik dat Ducpétiaux gebruikte om de waarde te duiden van het register van zedelijke rekenkunde is in dit opzicht revelerend: behandelen. Sommige gevangenen bleken echter immuun te zijn voor de voorgeschreven behandeling.

Indicaties van het 'failliet van het cellularisme' waren de stijgende criminaliteitscijfers en erger, de stijgende recidivecijfers, en dit ondanks de toch wel spectaculaire uitbreiding van de cellencapaciteit van de Belgische gevangenissen. Voorstanders van het cellularisme wezen op de onvoltooide invoering van het systeem. Pas als elke gevangene zou worden behandeld in een aparte cel, zou de samenleving de vruchten plukken van het systeem. Minder naïeve voorstanders zochten naar een andere oorzaak: niet het systeem bleef in gebreke, het waren de gedetineerden zelf die niet naar verwachting functioneerden. Zoals bleek uit de gegevens van de zedelijke rekenkunde, reageerden niet alle gevangenen op dezelfde wijze. De abstracte mens van het klassieke rechtsdenken kreeg in de penitentiaire praktijk een eigen – hoofdzakelijk negatieve – invulling.

Interessant genoeg maakten de tegenstanders van het cellulaire gevangenisregime eenzelfde analyse. De nieuwe denkers verklaarden het falen van de penitentiaire strafinrichting vooral vanuit de rechtsfilosofische achtergrond van het systeem. De abstracte mens van het klassiek rechtsdenken was gevangen gezet volgens te abstracte principes. Een modernisering van deze opvattingen diende zich dan ook dringend aan. Het hele strafrecht, inclusief de manier van straffen, zou zich moeten funderen op nieuwe principes: de concrete misdadiger moest in elke fase van het strafrechtproces in overweging worden genomen. Verschillende nieuwe denkers propageerden een neo-klassiek strafrecht.³²

Zedelijke rekenkunde en sociaal verweer: étonnés de se trouver ensemble?

De nieuwe denkers werden niet enkel geïnspireerd door het échec van het penitentiaire regime. Traditioneel benadrukken historici ook het onrustige politieke, economische en sociale klimaat van de jaren 1880.³³ De wetenschappelij-

³² Zie voor de kritiek van bijvoorbeeld Adolphe Prins op het cellularisme Philippe Mary, 'De la cellule à l'atelier. Prins et la naissance du traitement des détenus en Belgique' in Van der Vorst en Mary (ed.), *Cent ans*, 161-168.

³³ Françoise Tulkens, 'Un chapitre de l'histoire des réformateurs. Adolphe Prins et la défense sociale' Idem (ed), *Généalogie de la défense sociale en Belgique (1880-1914)* (Brussel 1988) 29.

ke beweging die het neo-klassiek strafrecht propageerde was de *Défense sociale*-beweging (sociaal verweer) met als markantste figuren de Duitser Franz von Liszt, de Nederlander Gerard Anton van Hamel en de Belg Adolphe Prins.³⁴ Prins was actief als inspecteur-generaal van het Belgische gevangeniswezen en als hoogleraar strafrecht aan de Brusselse universiteit. Hij was één van de stichters en bezielers van de *Union Internationale de droit pénal* (1889) en het bijhorende tijdschrift *Revue de droit pénal et de criminologie* (1907).

Misdaad was in de nieuwe opvatting een sociaal gegeven, geen abstracte calculatie van mogelijkheden door een individu. Het sociale weefsel werd aangetaast en verzwakt door elke begane misdaad. Dit weefsel zou zich herstellen door het straffen van de misdadiger. Of zoals Prins het zelf stelde: 'Le droit pénal classique isole le coupable de ce qui l'environne et analyse surtout sa volonté au moment où il a commis l'infraction. Le droit pénal nouveau envisage des êtres sociaux qui ont des devoirs envers la communauté, et il voit surtout dans le criminel l'individu qui porte atteinte à l'ordre social'.³⁵ De misdaad mocht niet meer de primordiale factor zijn in het bepalen van de strafmaat. De strafrechterlijke aandacht moest in de eerste plaats gericht zijn op de misdadiger zelf. Hij was het immers die kwaad had gedaan en aangezien het onwaarschijnlijk was dat een volwassen misdadiger nog zou kunnen worden heropgevoed, moest de samenleving worden beschermd tegen het gevaar dat de misdadiger vertegenwoordigde. Niet langer de daad, maar de dader en meer bepaald het gevaar dat hij of zij presenteerde voor de maatschappij, moest centraal staan in de rechtsspraak.

Toch werd het klassieke rationaliteitsconcept niet helemaal begraven: de rationele vrije wil werd bij sommigen in beperkte mate aanwezig geacht. Een subtiel getrappt systeem van relatieve wilsvrijheid werd ontplooid in dit neoklassieke strafrecht: wilsvrijheid was ongelijk verdeeld over de bevolkingsgroepen. Opvoeding, sociale rang, onderwijs en intellect waren determinerend in het bepalen van de mate van wilsvrijheid. Ook 'biologische' factoren (zoals gepropageerd door Lombroso en zijn volgelingen) als ras, klimaat, erfelijkheid en temperament oefenden een zekere invloed uit op de vrije wil van een persoon. Een ongeschoolde, niet-religieus opgevoede arbeider had niet dezelfde calculus-mogelijkheden als een welstellende, klassiek geschoolde edelman, zoveel was duidelijk. De vrije wil van de arbeider had een beperktere reikwijdte dan die van de voortreffelijk onderwezen burger.

Het is deze enigszins gedetermineerde mens die onder de strafrechterlijke loupe moest worden genomen. De gepleegde misdaad was een symptoom van een dieperliggend probleem dat bij elke misdadiger individueel was bepaald.

34 Voor meer achtergrondinformatie over zijn diverse activiteiten zie Van der Vorst en Mary (ed.), *Cent ans*.

35 *Het klassieke strafrecht isoleert de schuldige van zijn omgeving en analyseert voornamelijk zijn wil op het moment van de misdaad. Het nieuwe strafrecht beschouwt de mensen als sociale wezens die plichten hebben ten overstaan van de gemeenschap, en dit strafrecht ziet de crimineel als het individu die deze sociale orde geweld aandoet.* Uit Adolphe Prins, *La défense sociale et les transformations du droit pénal* (Brussel 1910) 2-3.

Door het vaststellen van de mate van 'gevaarlijkheid' (*dangerosité*) van een individu, kon de maatschappij zich beter beschermen. Een nieuw kennisapparaat was vereist voor het welslagen van deze nieuwe inzichten: medisch-criminologische kennis werd als onontbeerlijk ervaren voor het bepalen van de strafmaat. Daarnaast hadden deze opvattingen ook hun repercussies op de strafuitvoering. De kennis die was vergaard tijdens het bepalen van de strafmaat, diende ook voor de organisatie van een individueel gevangenisregime. Geen moraliserende gevangenis, maar een medische, klinische instelling die de mate van gevaar kon bepalen en remedies kon voorschrijven. Individuen die echter niet konden worden geholpen, moesten levenslang onttrokken blijven aan het maatschappelijk leven, zelfs na het uitzitten van hun straf. Voor gevangenen die werden vrijgelaten, moest een uitgebreid systeem van nazorg worden opgezet om reïntegratie in de maatschappij zo optimaal mogelijk te begeleiden.

Het spreekt vanzelf dat niet alle strijdpunten van de sociaal verweerbeweging (waarvan ik er hierboven slechts een aantal heb aangestipt) werden gerealiseerd. De klassiekrechtelijke Belgische *Code pénal* van 1867 werd niet vervangen, cellulaire gevangeniscomplexen werden evenmin afgebroken. Toch werden op strafrechterlijk vlak een aantal wetten gestemd die duidelijk de stempel droegen van het gedachtegoed van Prins. De zogenaamde wet Lejeune (de wet op voorwaardelijke invrijheidsstelling) werd goedgekeurd in 1888 en de wet op bedelarij en landloperij werd rechtsgeldig in 1891.³⁶ In 1911 kwam onder minister Henry Carton de Wiart de wet op de kinderbescherming tot stand, gebaseerd op een ontwerp van Lejeune. In 1930 triomfeerden de aanhangers van de sociaal verweerbeweging met de stemming van de wet op de bescherming van de maatschappij tegen abnormalen. Het is opvallend dat een groot aantal van deze wetten gestemd werden onder de katholieke minister Jules Lejeune. Hij was minister van Justitie van 1887 tot 1894. In de wetenschappelijke literatuur wordt vaak gewag gemaakt van een tandem Lejeune-Prins. Recent onderzoek heeft aangetoond dat dit zeker voor de beginfase van zijn ambt een overdreven voorstelling van zaken is.³⁷

Voor het gevangeniswezen was de wet op de voorwaardelijke invrijheidsstelling belangwekkend. In de ministeriële memorie van toelichting bij de wet veroordeelde Lejeune het te frequent gebruik van gratie als penitentiair instrument. In Lejeunes opvatting was gratie een gunst zonder echte rechtsbasis. Zijn alternatief was veel omvattender. Gevangenen zouden naargelang hun gedrag in de gevangenis, hun mogelijkheden in de maatschappij na vrijlating en hun mate van gevaarlijkheid vervroegd kunnen vrijkomen. Deze vrijlating gebeurde voorwaardelijk en was gekoppeld aan patronage en politietoezicht. De wet bepaalde dat de procedure voor een dergelijke voorwaardelijke invrijheidsstelling werd opgestart door de directeur van de penitentiaire instelling waar de gevangene

³⁶ Voor de wet op landloperij zie Wim Depreeuw, *Landloperij, bedelarij en thuisloosheid. Een socio-historische analyse van repressie, bijstand en instellingen* (Antwerpen 1988). Voor de wet op Voorwaardelijke Invrijheidsstelling zie Christiaensen, *Lejeune*.

³⁷ Christiaensen, *Lejeune*, 437.

verbleef. Deze moest hiertoe een verzoekschrift richten aan de minister van Justitie. In bijlage bij dit verzoek diende een kopie te zijn gevoegd van het register van zedelijke rekenkunde. De administratieve commissie moest deze documenten met een gemotiveerd advies binnen de acht dagen verzenden naar de minister, die vervolgens de eindbeslissing nam. Opmerkelijk hierbij is dat er geen enkele rechterlijke macht werd gehoord. Klaarblijkelijk vertrouwde Lejeune op de kennis van het personeel over de gevangenen. Een merkwaardige paradox: Lejeune en Prins wantrouwden het religieus-moreel penitentiair project dat tot het nalatenschap van Ducpétiaux behoorde, maar realiseerden hun project wel binnen die verguisde structuren. Het is opmerkelijk dat de zedelijke rekenkunde een centrale rol toebedeeld kreeg binnen de nieuwe wetgeving.³⁸

Het dossier van de voorwaardelijke invrijheidsstelling was namelijk opgebouwd rond het register van zedelijke rekenkunde. Lejeune zelf vaardigde een aantal administratieve directieven uit die in de loop van de jaren 1889 en 1890 veranderingen in de opmaak en de inhoud voorschreven. Ook de rol van de verschillende personeelsleden in het bijhouden van de zedelijke rekenkunde werd nader omschreven. Vooreerst werd de rubriek uitgebreid die de toestand van de gedetineerde beschreef bij het verlaten van de gevangenis. Ook werd het formaat aangepast naar dat van een zakboekje, dat elk personeelslid kon dragen op het moment van het bezoek van gedetineerden. Deze maatregel werd echter in 1893 reeds ongedaan gemaakt omwille van te grote problemen met archivering en klassering. De hulpcipiers mochten niet meer, zoals klaarblijkelijk de gewoonte was geweest, de aantekeningen verzorgen; zij mochten enkel mondeling verslag overbrengen van hun bevindingen bij hun overste. In 1894 was het hun zelfs niet meer toegestaan de fiches te raadplegen. De verantwoordelijken voor het bijhouden van de zedelijke rekenkunde waren enkel de directeur, de arts, de onderwijzer en de bewakers met een hogere graad. De aalmoezeniers en hun assistenten werden op eigen verzoek in 1894 ontslagen van de plicht tot het neerschrijven van hun observaties; zij achtten deze taak niet te rijmen met hun opdracht als geestelijk raadsman van de gevangenen.³⁹ Het ontslag van de geestelijken toont aan dat het nieuwe gebruik van de zedelijke rekenkunde fundamenteel anders was: waar de aalmoezeniers in de Ducpétiaux-periode nog onmisbaar voor de morele hergeboorte van de gedetineerden werden beschouwd en bijgevolg ook cruciale observatoren waren voor de zedelijke rekenkunde-dossiers, werd de observatie nu onverzoeikbaar met hun eigen 'kerntaken' geacht.

Dat de observatie inderdaad een ander doel diende, wordt geïllustreerd door een laatste nieuwigheid. De leden van de patronagecomités, die door de wet op de voorwaardelijke invrijheidsstelling opnieuw in het leven waren geroepen, konden de notities inkijken voordat ze een gedetineerde bezochten. Dit zou

38 Ibidem, 452. Zie ook Christine Frigne, *De morele comptabilité als instrument van de penitentiaire praxis (1831-1905)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling criminologie) (Leuven 1986).

39 Christiaensen, *Lejeune*, 453-456.

hen helpen een passende houding aan te nemen tegenover de gevangene.⁴⁰ Deze laatste twee aspecten verraadden de perspectiefwisseling in het gebruik van de zedelijke rekenkunde. Het waren in de eerste plaats buitenstaanders, namelijk patronagecomités en de minister van Justitie, die konden leren uit de zedelijke rekenkunde. Het was geen intern kenniselement meer zoals in de cellulaire periode en evenmin een instrument ter objectivering van gratieverzoeken. Het ging nu om een inschattingsprofiel van de gedetineerde en zijn kansen op overleven in de wereld buiten de cocon van de gevangenis. Hier kwam het criterium *dangerosité* weer naar voor. Het verruimen van de kolom die voorbehouden was voor observaties bij vertrek, is in dit opzicht betekenisvol, net zoals de weigering van de geestelijken om nog observaties te noteren.

Er had zich met andere woorden een complete vertekening van de ruimte voorgedaan, waarbinnen de zedelijke rekenkunde als betekenishebbend functioneerde. Niet meer de interne evolutie van de gevangene was belangrijk, maar de maatschappij waarnaar dit gedetineerd individu al dan niet zou kunnen terugkeren. Zedelijke rekenkunde evolueerde tot het oog van die maatschappij.

Zedelijke rekenkunde als brug tussen klassiek en neo-klassiek strafrecht

De geschiedenis van de zedelijke rekenkunde in de negentiende legt niet alleen de evolutie van het Belgische gevangeniswezen bloot, maar ook de inherente paradoxen van het systeem. De opgebouwde kennis over gevangenen in de zedelijke rekenkunde zorgde ervoor dat het naïeve mensbeeld van klassiek strafrecht en cellularisme onhoudbaar werd. Toch werd het cellulaire systeem zelf niet volledig verlaten: tot in de twintigste eeuw bleven gevangenisdirecteuren de erfenis van Ducpétiaux met hand en tand verdedigen tegen allerlei nieuwlichterij.⁴¹ In welke mate deze problematische gedetineerden in de registers van zedelijke rekenkunde in medische termen werden benaderd, moet blijken uit verder onderzoek.⁴² In elk geval vormden deze nieuwe inzichten in het fenomeen crimineel of gevangene een duidelijk punt van overeenstemming met het denken van de aanhangers van de sociaal verweerbeweging en het neo-klassieke strafrecht, die allen te boek stonden als overtuigde tegenstanders van het cellulaire gevangeniswezen. Een bij uitstek klassiek strafrechterlijk instrument als zedelijke rekenkunde kon daardoor ook functioneren in een neo-klassieke context.

⁴⁰ Ibidem, 457.

⁴¹ Zie hiervoor de denkbeelden van Ernest Bertrand, directeur van de gevangenis van Leuven tijdens de Eerste Wereldoorlog en in het interbellum, lid van de Hoge Raad der Gevangeniszen; zie bijvoorbeeld in Achiel Neys, 'Ernest Bertrand (1868-1949)' in Cyrille Fijnaut (ed.), *Gestalten uit het verleden. 32 voorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie* (Leuven 1923) 168. Zie ook Sarah Vandersmissen, *Lombroso achterna: het antropologisch onderzoek in het Belgisch gevangeniswezen tijdens het interbellum* (ongepubliceerde licentiaatsverhandeling) (Leuven 2001).

⁴² Voor een vergelijking met de Engelse situatie waar gevangenisdoctors een eigen medische benadering van het fenomeen misdadiger claimden, zie Neil Davie, *Tracing the criminal. The rise of scientific criminology in Britain, 1860-1918* (Oxford 2005) 67-124.

Zedelijke rekenkunde verschijnt dus als brug tussen twee denksystemen. De studie van deze penitentiare praxis laat zien dat het handelen dat aan het weten voorafgaat een belangrijker plaats moet innemen in de studie van ideeën. Zoals reeds aangegeven heeft de historiografie slechts beperkt aandacht gehad voor de studie van de penitentiare organisatie, waardoor het antagonistisch verhaal van traditionele verdedigers van de Ducpétiaux-erfenis tegen moderne nieuwe denkers te gemakkelijk wordt gereproduceerd in historische werken. Ter illustratie kan het relaas van de stopzetting van de zedelijke rekenkunde dienen. Alhoewel de zedelijke rekenkunde rotsvast geïntegreerd leek in de bepaling van voorwaardelijke invrijheidsstelling, verloor ze haar plaats vanaf de jaren 1920 definitief aan de Penitentiare Antropologische Diensten. Deze crimineel-antropologische laboratoria garandeerden in de ogen van hun aanhangers een meer objectieve en wetenschappelijke kennis over de gevangenen dan de registers van zedelijke rekenkunde. Deze dienst is er gekomen nadat de oprichter Louis Vervaeck zich expliciet lieerde met aanhangers van de sociaal verweerde gedachte. Vervaeck stelde dat via de crimineel-antropologische diagnose, opgesteld in de Penitentiare Antropologische Diensten, de graad van gevaar op een wetenschappelijke manier zou kunnen gemeten worden. Vervaeck steunde op ideeën uit de negentiende-eeuwse criminele antropologie; hij trachtte in het bijzonder de inzichten van de twee rivaliserende scholen (de Italiaanse school aangevoerd door Cesare Lombroso en de Franse school van Alexandre Lacasagne) te verzoenen.⁴³ Om zich duidelijk te onderscheiden van de gangbare penitentiare praxis, onderlijnden Vervaeck en zijn medestanders zowel het wetenschappelijke karakter van zijn eigen werk als het speculatieve, moreel-religieuze karakter van de zedelijke rekenkunde. Met vertraging werd zedelijke rekenkunde dus aferekend op zijn oorsprong, als erfenis van het voorbijgestreefde Ducpétiaux-gedachtegoed.⁴⁴ Er werd geen rekening gehouden met de interne evolutie van het kennisstatuut van de zedelijke rekenkunde.

De publicaties van Lombroso in het laatste kwart van de negentiende eeuw over het gedetermineerde en atavistische karakter van criminelen werden en worden beschouwd als een baanbrekende wetenschappelijke ontmaskering van vroegere morele veronderstellingen over misdadigers. Wanneer we echter op zoek gaan naar evoluties over de kennis over criminelen in de penitentiare context, dan blijkt dat de interne dynamiek van een bestaande praktijk ook niet mag worden onderschat. De gevangene werd veel eerder ontdekt als te onderzoeken categorie dan tot hiertoe werd aangenomen.

*Bert Vanhulle, aspirant FWO-Vlaandere,
Bert.Vanhulle@arts.kuleuven.be*

43 Raf De Bont, 'Met en verzoenen. Louis Vervaeck en de criminele antropologie, 1900-1940' in Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel en Kaat Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003) 185-225.

44 Vandersmissen, *Lombroso*, 28 en 33-34.